

Іван ЛОПУШИНСЬКИЙ, Віталій СОЛОВИХ

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УПРАВЛІНСЬКИХ ПРОЦЕСАХ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Постановка проблеми. Функціонування основних демократичних механізмів обумовлює мету політичної соціалізації. В умовах демократичного політичного режиму такою метою виступає формування активного, небайдужого громадянина. Особистість розглядається як рівноправний і незалежний громадянин, основною умовою функціонування якого в політичній сфері є захист прав і свобод людини та всезагальна відповідальність громадянин перед законом. Метою політичної соціалізації виступає формування уявлень громадян про свої політичні інтереси та шляхи і можливості їх реалізації, високого рівня політичної культури, що спрямована на дотримання в суспільстві громадянського консенсусу як необхідної засади демократії.

Тому, особливостями процесу політичної соціалізації на етапі консолідації демократії є: формування зрілого громадянина, який не підпадає під коливання політичної кон'юнктури, стрижнем його особистості стануть виробленні в ході первинної соціалізації базові політичні переконання та цінності, які затверджуються у стійких формах демократичної політичної свідомості та моделях поведінки; встановлення механізму безперешкодного функціонування політичної системи при зміні поколінь, що веде до психологічно нормальної взаємодії індивіда і владних інститутів, що характеризується раціональним ставленням людини до політичної системи, відновлення стабілізуючої функції політичної соціалізації коли особистість і суспільство стають інтегративним цілим, взаємопов'язаним і взаємообумовленим; затвердження в суспільстві, громадянина [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На стадіях трансформації авторитарного політичного режиму, що охоплює, відповідно, політичні інститути, політичні відносини, політичні норми, політичну культуру суспільства, піддаються суттєвим змінам загальні умови, спрямованість, зміст та характер процесу політичної соціалізації. Перш за все, це проявляється у кризі політичного виховання, що перестає бути адекватним існуючій політичній реальності та не створює сприятливих умов для передачі від покоління до покоління політичних цінностей, норм політичної системи та не реалізує специфічну функцію політичної соціалізації – збереження вже існуючої системи політичних відносин, відтворення політичних структур суспільства.

Демократизація країн з тоталітарним минулим має свої особливості, тому що авторитаризм і тоталітаризм мають відмінності, і саме тому процес політичної соціалізації в умовах трансформації тоталітарного режиму буде набувати своєрідних рис. Перед дослідниками постав ряд теоретико-методологічних питань щодо наявності підстав для порівняння перехідних процесів, можливості синтезу різних підходів до аналізу трансформацій. Це спонукало до виникнення в науковому дискурсі ідеї щодо принципової сполученості модерністського та транзитологічного підходів для аналізу процесів демократизації [4, с. 394].

**ЛОПУШИНСЬКИЙ
Іван Петрович,**

доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету, заслужений працівник освіти України, м. Херсон.

Анотація. у статті досліджуються особливості політичної соціалізації в процесах демократизації посттоталітарних та постіндустріальних держав. Вивчено специфіку трансформації недемократичних режимів у суспільствах різних типів. Проаналізовано закономірності соціалізації особи за демократизації суспільств перехідного періоду. З'ясовано особливості політичної соціалізації з врахуванням тенденцій розвитку суспільно – політичних відносин в держав.

Ключові слова: політична соціалізація, демократизація суспільства, перехідний період, управлінські процеси, політичні відносини.

УДК
351.84:35.072.2:342.5

**СОЛОВИХ
Віталій
Павлович,**

доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри політології та філософії Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентіві України, м. Харків.

Анотація: у статті досліджуються особливості політичної соціалізації в процесах демократизації постіндустріальних та постіндустріальних держав. Вивчено специфіку трансформації недемократичних режимів у суспільствах різних типів. Проаналізовано закономірності соціалізації особи за демократизації суспільств перехідного періоду. З'ясовано особливості політичної соціалізації з врахуванням тенденцій розвитку суспільно – політичних відносин в держав.

Ключові слова: політична соціалізація, демократизація суспільства, перехідний період, управлінські процеси, політичні відносини.

УДК
351.84:35.072.2:342.5

Науковцями активно ведуться пошуки інтегрованого підходу, який дозволить дослідникам враховувати більш широкую сукупність факторів та змінних, будувати багатовимірні моделі трансформаційних процесів, що вивчаються.

При розгляді основних характеристик змін, що відбуваються в суспільствах, як правило, у науковій літературі головна увага приділяється способам та методам організації влади, економічним структурам суспільства, тим або іншим ключовим політико-правовим інститутам. В той же час, мало аналізується залежність між інституційними змінами в політико-правовій сфері та явищами, властивими соціокультурному середовищу перехідних суспільств. Це пояснюється тим, що ці різнопланові і багатоеlementні зміни істотно відрізняються за характером, параметрами, масштабами, і за часом [7, с. 275]. Починають оформлюватися дві протилежні тенденції, в боротьбі яких відбувається процес залучення людини до політичної системи, формування в неї певного ставлення до влади та політичної активності.

Визначення невіршених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. У дослідженнях, присвячених процесам трансформації, демократія звичайно розглядається як політична система, що забезпечує максимально широке представництво й участь соціальних суб'єктів при збереженні влади закону і політичної конкуренції. Поряд із засвоєнням демократичних процедур політичною елітою і широкою громадськістю інституціоналізація вважається частиною процесу становлення демократії.

Закономірності процесів демократизації визначають загальні умови розвитку політичної соціалізації; у цілому аналізувалися спільні та відмінні риси процесів демократизації в різних країнах, стадії та фази трансформації, специфіка сприйняття і розуміння демократії в умовах різних політичних культур. Враховується значення політичної і правової традиції, досвіду громадянського життя для утвердження демократичних інститутів, роль економічних і соціокультурних факторів у стабілізації демократії, вплив рівня національної консолідації, міжетнічних суперечностей і конфліктів, ідеологічних орієнтацій та зовнішньополітичних умов розвитку держави.

Даючи широкий аналіз даним процесам вчені майже не зосереджувалися на проблемі політичної соціалізації, а якщо ці проблема і входила в поле досліджень, то не виокремлювалася в якості специфічної складової, що вимагає детального опису [2].

Найбільш важливим в умовах становлення демократичного суспільства є комплексне дослідження механізмів та визначальних чинників процесу політичної соціалізації. Без їхнього переосмислення, переоцінки неможливо розраховувати на будь-який політичний успіх в демократичних перетвореннях. Останнім часом все більше наголошується на тому, що теоретичні моделі політичної соціалізації, які були напрацьовані без урахування нових процесів демократизації перестають бути адекватними при поясненні взаємодії існуючої політичної реальності й особистості, а також динаміці цієї взаємодії.

Суттєвим є також те, що сама політична система, а також механізми засвоєння типових для конкретного суспільства, стійких форм політичної свідомості та поведінки, відтворення політичних структур суспільства і характерних для нього політичних відносин, їх по-

дальший розвиток та реалізація, закріплення навиків і способів політичної діяльності будуть різними в стабільних і трансформаційних соціально-політичних умовах.

Метою статті є дослідження особливостей управлінських складових політичної соціалізації в процесах демократичної трансформації суспільства.

Вклад основного матеріалу. Вирішальну роль в процесі демократизації відіграє політична модернізація як процес трансформації суспільства, який супроводжується формуванням політичних інститутів, соціальною мобілізацією та поширенням політичної участі, а також розповсюдженням демократичних цінностей і норм, що властиві розвиненим країнам, у країни менш розвинені [5]. Політична модернізація є засобом для встановлення демократичного режиму, хоча в кінцевому рахунку не зводиться лише до цього. Однак, є чітка точка дотику цих процесів. Мета процесу демократизації – постійне функціонування демократичних принципів та інститутів. Мета політичної модернізації – політична система, що здатна до самостійного неперервного функціонування в постійно змінюваних умовах, в тому числі і в умовах демократизації.

Поступові суспільні зміни в країнах, що розвиваються так чи інакше мають елементи сучасних індустріальних суспільств. Показниками загального суспільного розвитку виступають: характер, темпи і масштаби соціально-економічних змін; соціальний зміст політики держави; процеси індустріалізації, урбанізації, соціальної диференціації; зміни професійної структури населення; етнічна, релігійна, ідейно-політична та соціокультурна ситуація в країні; рівень, поширення та доступ системи освіти; ступінь розвиненості ЗМІ, правові та суспільні регулятори соціально-політичних відносин. Аналіз цих показників дає змогу виявити умови соціалізації індивіда у суспільствах сучасного світу.

Закономірності трансформації авторитарних режимів відрізняються від демократизації країн з тоталітарним минулим, насамперед, пострадянських країн, які мають свої особливості та тенденції розвитку. Виходячи з певних узагальнюючих висновків процесу переходу від авторитаризму до демократії, можна виділити особливості динаміки політичної соціалізації на цих стадіях та виявити визначальні чинники, що впливають на цей процес. Зовнішні економічні чинники кризи, що проявляються в потребі модернізації соціальних та економічних структур призводять до нестабільності політичної системи та неефективності з точки зору тривалого і стійкого поступу, нездатності адекватно реагувати на вимоги часу, забезпечувати динамічний розвиток суспільства. Це обумовлює зміну механізмів політичної соціалізації на соціальному рівні та посилення соціалізуючого впливу неполітичних факторів на процес політичного формування особистості. Перш за все, це проявляється у кризі політичного виховання як процесу цілеспрямованого та систематичного впливу на політичну свідомість та політичну поведінку громадян.

Як наслідок, на процес політичної соціалізації починають впливати більшою мірою чинники соціального середовища: соціальні групи до яких належить особа, трудові колективи, різні неформальні об'єднання, що веде до послаблення тиску держави на індивіда та нерегульованого процесу формування політичного світогляду особи, політичної свідомості, ставлення до політичних інститутів і здійснення влади.

У процесі трансформації авторитарного політичного режиму в результаті кризи інститутів державної влади, суперечностей і конфліктів в середині правлячої еліти, делегітимізації політичної влади розпочинається лібералізація політичного режиму. Однак, процес лібералізації на даному етапі носить обмежений характер та не означає зміну принципів функціонування авторитарної влади. Фактично він зводиться до послаблення контролю над засобами масової інформації, допущення діяльності неконтрольованих державою організацій, примирливе ставлення до страйків, мітингів та інших акцій масового протесту, запровадження альтернативних виборів, якщо таких не було раніше [3, с. 74]. На стадії лібералізації режиму відбувається поживлення функціонування інститутів громадянського суспільства.

Підвищення рівня колективної залученості до політичного процесу має ряд наслідків у соціально-політичній сфері: стабілізація системи потреб та соціальних очікувань, засвоєння нової системи ролей та норм поведінки, забезпечення каналів недержавного регулювання політичної активності, усвідомлення цілей в політичній сфері через розвиток групової самосвідомості. Процес політичної соціалізації індивідів поступово спрямовується в бік моделі суспільно-організованої демократії.

Надання певних прав і свобод призводить до того, що починає підвищуватися інтерес до політики широких мас населення. Йде пошук нових ідеалів та політичних ідентичностей. Громадянське суспільство стає суб'єктом реалізації завдань включення індивіда в політичне життя суспільства, а його політичні інститути виступають потужними каналами, агентами політичної соціалізації. Саме через ці інститути індивіди, їх різноманітні об'єднання, соціальні спільноти включаються у взаємодію з державою, відтворюють та реалізують політичні відносини у своїй політичній діяльності, засвоюють соціально-політичні норми, процедури, принципи цієї взаємодії. Громадянин активно входить у суспільне життя, в політику через встановлення соціально-політичних зв'язків з спільнотою, в якості групового суб'єкта.

Соціалізуючий потенціал громадянського суспільства в тому, що формується усвідомлення необхідності спільної участі громадян у політичному процесі. У країнах, де спостерігається похвалення громадянського суспільства, включеність в політичну сферу громадян має ціннісно-орієнтовний характер, бо цінності виступають спрямовуючим фактором, які виробляються, насамперед, соціальними групами в процесі усвідомлення своїх потреб та інтересів. Незалежна від інститутів влади політична активність – особливість громадянського суспільства. Його розвиток генерує демократизацію політичної системи та розширює права та свободи громадян відповідно до рівня політичних відносин та правосвідомості громадян. Однак, головною проблемою є те, що громадянське суспільство, що розвивається з надр авторитарного режиму деформовано і веде до протиріч демократизації та колізій політичної соціалізації.

Політична діяльність набуває ознак автономності, колективності, громадянськості. Включення індивідів у певні організації та асоціації не відображає всіх форм взаємодії з державою. Тут важливою характеристикою є те, що соціальні групи та їх інтереси починають формуватися за лініями функціональних сегментів суспільства – класів, професій, що стає базою для участі у політичному процесі [8, с. 276]. Механізм соціальної ідентифікації сприяє ефективному структуруванню суспільних інтересів, підвищує рівень політичної організованості мас. Основними напрямками політичної соціалізації індивідів у процесах демократизації суспільства мають стати: розвиток класової, групової свідомості через участь у колективних акціях; здатність до самообмеження та добровільного підпорядкування власних інтересів груповим або суспільним; схильність до прийняття групової дисципліни; оволодіння навиками практичної соціально-політичної діяльності у повсякденному житті.

Включення індивідів у діяльність структур громадянського суспільства створює базис для розгортання політичного процесу на стадії становлення демократії, та дає можливість формування демократичної політичної культури на рівні всього суспільства, що спонукає до трансформації політичної свідомості мас. Становлення демократичних інститутів є ще однією закономірністю процесу переходу до демократичного політичного режиму. Якщо основним змістом етапу кризи авторитаризму та його лібералізації було розширення індивідуальних і колективних політичних прав при збереженні авторитарних структур і практик політичної системи, то на даному етапі відбувається якісна зміна політичної системи, формування демократичних політичних інститутів і структур, що взаємодіють на базі демократичних процедур [10, с. 12]. Основними процесами становлення демократії є формування конкурентної партійної системи та інституціоналізація демократичних механізмів державної влади.

Успішність процесів демократизації безпосередньо залежить від адаптованості громадян до нової політичної системи, встановлення нового стійкого взаємозв'язку людини та політичної влади на основі раціонального ставлення до політичних інститутів та структур демократичного політичного режиму.

Інституціоналізація демократичних механізмів державної влади передбачає закріплення демократії через прийняття нових конституцій, які легітимізують демократичні перетворення, роблять їх більш усвідомленими і послідовними. Завдяки прийняттю демократичних конституцій встановлюється нова політична система, здійснюється вибір ефективної форми державного правління, забезпечується збалансованість владних повноважень законодавчої і виконавчої влади та незалежного суду, створюються демократичні інститути і процедури, гарантуються права і свободи людини та громадянина [6, с. 173].

Таким чином, необхідною умовою в процесі політичної соціалізації на стадії становлення демократії, створення та функціонування демократичних політичних інститутів є політична культура. Політична адаптованість особистості до нових соціально-політичних умов, політичних норм, інститутів та певних політико-рольових функцій, тобто до політичної системи буде визначатися залежно від ступеня засвоєння політичної культури та найважливіших її елементів, що вплине на подальший розвиток політичних структур суспільства та реалізацію характерних для нього політичних відносин, що є необхідною умовою стабілізації політичної системи.

Існує порушення функціонування механізму політичної соціалізації, що включає цілеспрямований вплив політичної системи на суспільство і уявляв собою процес передачі індивіду існуючих в суспільстві політичних орієнтацій, цінностей і моделей політичної поведінки через систему політичного виховання, просвіти, пропаганди. Також відсутність механізму самостійного перероблення запропонованих політичних ідей та поглядів, засвоєння і розвитку політичних знань, цінностей, здатності обирати з наданого переліку політичних позицій те, що відповідає потребам та інтересам соціальних груп та індивідів, критичного осмислення політичних явищ та процесів.

Ідейний плюралізм, а з ним і нові демократичні цінності набули офіційного статусу, але не отримали адекватної систематизації в масовій політичній свідомості, що стає серйозною перешкодою їх трансляції від політичної системи до суспільства.

Традиційно вважається, що масова свідомість - найбільш інерційна сфера життєдіяльності соціуму. Проте, періоди різких, революційних перетворень, як правило, супроводжуються істотними змінами у масовій свідомості, заміщенням одних ціннісних домінант іншими.

Крім того, радикальні зміни в економіці, політичній та соціальній сферах, потребують ціннісного обґрунтування. Інституціональні перетворення стають дійсно ефективними тільки тоді, коли вони сприйняті суспільством і закріплені у системі цінностей, на яку це суспільство орієнтується.

У перехідний період, при зміні типів політичної культури, функції останньої можуть носити як позитивний, так і негативний характер, сприяючи або перешкоджаючи процесу включення індивідів та соціальних спільностей у політичну сферу [11, с. 309]. Формування нового типу політичної культури залежить від змін у механізмах взаємодії людини та політичної системи, у стосунках держави з громадянами, впливі різноманітних факторів політичної соціалізації на всіх стадіях цього процесу.

Делегітимізація політичного режиму має наслідком розрив підпорядкованого типу стосунків людини та держави, так як саме легітимізація політичної влади, чи в силу традицій чи на ідеологічній основі, базувалася на визнанні верховенства держави над особистістю. Лібералізація режиму свідчить про поступовий відхід від практик недемократичного політичного режиму в політичному житті, що розширює можливості для політичної активності мас, входження їх до політики в якості незалежних акторів.

Зростання кількості різноманітних організацій створює можливості для організованої участі в політичному процесі та соціальної мобілізації населення. Поступове становлення партійної системи забезпечує структурування суспільства, виділення специфічних груп інтересів, що сприяє формуванню нової системи соціальної ідентичності.

Діяльність недержавних політичних інститутів у поставторитарних країнах більшою мірою сприяє впровадженню норм асоціативної політичної участі, залученню населення в якості групових суб'єктів до політичних відносин ніж у посткомуністичних суспільствах, де політична активність громадян не носить постійного інституціоналізованого характеру в силу відсутності практики вираження інтересів соціальних груп організаційними структурами. Лояльність населення до демократичного політичного режиму в поставторитарних суспільствах залежить від успішності функціонування політичних інститутів та представлення групових інтересів, на відміну від посткомуністичних суспільств, де лояльність до нових політичних інститутів та процедур напряму залежить від успішності економічних перетворень. В ході зміни механізмів політичної соціалізації відбувається відхід від інтерпретування агентів цього процесу як ієрархічно організованої системи соціальних і політичних організацій, кожна з яких цілеспрямовано впливає на процес формування особистості, у результаті якого впроваджуються політичні уявлення, установки і моделі сприйняття політичної реальності.

Як соціалізуючий інститут ЗМІ виконують наступні важливі функції в трансформаційних країнах у процесі політичної соціалізації: відіграють роль основного агента виробництва, формування політичної культури; сприяють стандартизації, формуванню однорідності політичної культури, уніфікації думок і поведінкових орієнтирів; сприяють розширенню можливостей реальної участі широких прошарків населення в політичному процесі; виконують політико-інтеграційну роботу, спонукаючи людей сприймати і засвоювати пануючі політичні цінності, ідеали, установки; досить швидко й ефективно впливають на духовне життя суспільства [9, с. 65].

Організуючи відбір і трансляцію інформації, засоби масової інформації формують інформаційні потоки, що істотно розмивають архаїчні стереотипи і багато в чому задають нові стандарти способу життя, змістів політичних цінностей, норм і мотивів соціальної поведінки, впливають на хід і результати соціально-економічного реформування в країні. Сприйняття влади – складний процес, що визначає взаємовідносини політичної системи і особистості. Серед характеристик суб'єктивного сприйняття політичної системи важливо звернути увагу на зміни у типі особистості, її когнітивному стилі, специфіці мотиваційного впливу. У результаті зміни політичної та економічної системи, руйнації базових цінностей суспільства, ідеологічного вакууму, мислення в перехідному суспільстві характеризується постійним напруженням, а характерними рисами є інверсія та медіація [13, с. 12].

Це означає, що особистість одночасно приймає демократичні цінності як мету і тоталітарні норми як засоби її досягнення, наявний різкий дисонанс між уявленнями про демократію та готовністю жити в демократичному суспільстві. Специфіка мотиваційного впливу в ході змін особистісного сприйняття політичної сфери, також набуває своєрідних рис. Суб'єктивне ставлення людини до політики, політичної влади – це є весь комплекс індивідуально-психологічних рис особистості, людина розглядає політичний світ крізь призму своїх мотивів, потреб та інтересів. Трансформаційні процеси обумовлюють якісні зміни в соціально-психологічній специфіці мотиваційної структури особистості.

У процесі трансформації недемократичних політичних режимів спільним є те, що стадія кризи політичної системи супроводжується втратою або послабленням легітимності. Це обумовлює зміну механізмів політичної соціалізації на всіх рівнях взаємодії людини та політичної системи. Втрата спрямованості політичної соціалізації, кінцевої мети цього процесу є посиленням соціалізуючого впливу чинників соціаль-

ного середовища, що веде до послаблення тиску держави на індивіда та нерегульованого процесу формування політичного світогляду особи, політичної свідомості, ставлення до політичних інститутів і здійснення влади. Основні чинники політичної соціалізації на різних етапах формування і розвитку особи перебувають в стані реформування та здійснюють суперечливий вплив на особистість.

На стадії лібералізації демократичних перетворень авторитарного режиму відбувається суттєве підвищення соціалізуючого потенціалу громадянського суспільства в наслідок поживлення його інститутів, які починають виступати потужними каналами, агентами політичної соціалізації. Громадянське суспільство стає суб'єктом реалізації завдань включення індивіда в політичне життя суспільства, що призводить до стабілізації соціальних груп та кристалізації уявлень про свої інтереси, закріплення навиків соціальної та політичної активності, встановлення механізмів регулювання поведінки шляхом формування і закріплення у суспільній свідомості відповідних політичних цінностей, установок та орієнтацій, що втілюються у нормативні настанови, сталі моделі політичної поведінки [12]. Розпад ціннісно-нормативної системи тоталітарного типу призводить до прогресуючого розпаду соціальних зв'язків, відчуження більшості населення від участі у політичному процесі.

Становлення демократичних інститутів і структур, що взаємодіють на базі демократичних процедур створює базис для розгортання політичного процесу на стадії становлення демократії, що включає в себе зміну типу політичної культури недемократичних політичних режимів, що спонукає до трансформації змістовних елементів політичної свідомості особистості, її емоційно-мотиваційної та когнітивної сфер, що впливають на рівень інтеріоризації вимог політичної системи. Основною особливістю політичної культури перехідних суспільств є поєднання в ній елементів політичних культур характерних для минулого і майбутнього суспільно-політичного ладу. В поставторитарному суспільстві відбувається процес поступового зростання адаптивності суспільства до політичної системи, що сприяє виробленню певного консенсусу стосовно політичних цінностей, норм, правил політичної поведінки даного суспільства. Нові демократичні цінності можуть набувати офіційного статусу, але не отримувати адекватної систематизації у політичній свідомості більшості громадян, що перешкоджає не лише сприйняттю їх через психологічну структуру особистості, а й їх трансляції від старшого покоління до молодшого, що ставить під загрозу соціально-політичний розвиток суспільства.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Трансформація недемократичних режимів має свою специфіку в різних суспільствах, однак наявні загальні детермінанти, що впливають на зміну взаємозв'язку людини та політичної системи: делегітимізація політичного режиму, наслідки лібералізації, роль недержавних інститутів, характер формування партійної системи.

На цій основі можна виділити особливості політичної соціалізації в процесах демократизації поставторитарних та посткомуністичних суспільств:

- соціальна дезорієнтація, а саме деформація соціальних зв'язків, статусів та ролей, системи норм поведінки характерних для минулого стану суспільної організації;
- адаптація до нових соціально-політичних умов, що супроводжується різними реакціями людей включаючи апатію та несприйняття нового суспільно-політичного ладу, або масовими рухами та бунтами;
- мобілізація індивідів в рамках незалежних від держави інститутів та впровадження норм колективної участі в політиці;
- консолідація населення щодо демократичних цінностей та норм у вигляді єдиної системи, що поділяється більшістю громадян.

Виявлені закономірності процесу політичної соціалізації в процесах демократизації сучасних суспільств дають можливість розкриття специфіки політичної соціалізації в умовах демократизації українського суспільства з метою з'ясування основних тенденцій в розвитку суспільно-політичних відносин.

